

MOLNÁR PÉTER

EGY DIKTATÚRA TANKÖNYVEI

A hitleri Németország tankönyvpolitikája

Közismert tény, hogy Adolf Hitler 1930. január 30-i kancellári kinevezésével új korszak kezdődött Németország történetében. A tragikus tizenkét esztendő rányomta bélyegét Európa, sőt az egész világ huszadik századi történelmére. A hitleri víziók a germán faj uralmát akarták kiterjeszteni az egész földkerekségre, alávetett helyzetbe kényszerítve vagy a megsemmisítés sorsára ítélve más népeket. Az ezeréves birodalom álmát dédelgető Führer számára természetesen döntő fontosságú volt az elkövetkező generációk ilyen szellemű képzése. Így magától értetődő, hogy a Harmadik Birodalomban az oktatás – miként az élet jóformán minden területe – a politikai nevelés része lett. Ezt fejezi ki az „akié az ifjúság, azé a jövő” sokat hangoztatott jelszava.

A hagyományos értékek kiirtása és helyükbe újak sulykolása folyt a rádióban, az újságokban, pártgyűlések és munkahelyi kampányok során, de ezek a felnőtt társadalmat megcélzó akciók csak rész sikerrel kecsegtettek. A fantáziáikban megjelenő új ember eljöttét az új generációktól remélték a náci politikusok. Az ifjúsághoz kell fordulni, a gyerekekhez, megmenteni őket az egyház befolyásától, amennyire lehet kiszakítani a családi kötelekekből, mindenképp, ami a hagyományos világhoz tartozik, a megszokott, régi értékeket közvetíti. Legyen az iskola az elsősorú nevelő, ha kell, akár az elmaradott, konzervatív, maradi szülőkkel szemben is. A délelőtti oktatásnál még fontosabb a délután, ekkor az állampárt ifjúsági szervezetén a sor, hogy irányítsa a foglalkozásokat, olyanokká formálja őket, amilyeneknek a hatalom szeretné látni. A nemzetiszocialista iskola egy uralmi rendszer egyik eleme, egy politikai érdekcsoporté, nevezetesen a náci párté és szervezeteié. Ezek teremtették meg a totális államot, melyben az iskola a képzés, nevelés területén a hatalom birtokosainak legfontosabb eszközévé vált.

A náci pedagógia természetesen távol állt mind a klasszikus német pedagógiától (Humboldt), mind a húszas évek reformpedagógiai irányzataitól. Az említett pedagógiai iskolák nevelési céljainak középpontjában az egyéniség fejlesztése, az emberi harmónia kibontakoztatása, a humanitás és a szolidaritás állt, csupa, a harmincas évek Németországának vezetőitől idegen, számukra gyanús, ellenséges fogalom.

Az oktatásügyben is vezérfonalul szolgáló Mein Kampfban Hitler egy helyen így fogalmazza meg az ifjúsággal kapcsolatos követelményeit: „Legyen szívós, mint a bőr, kemény, mint az acél és gyors, mint a vadászkutya.”¹ A mostantól legfontosabbnak tartott értékek a tettekézség, az akarat, az áldozatkézség, az elszántság, a hűség és a bátorság. Ezekkel összhangban a legfontosabb eszmék, témakörök a „vér és föld kultusz” (Blut-und-Boden-Kult), a fajelmélet, a „terület nélküli nép mozgalma” (Volk-ohne-Raum-Bewegung) és a háborús gondolat.

A nemzetiszocialista pedagógiai elvek roppant eklektikusak, gondolataik, szókincsük jelentős részben 19–20. századi szerzőktől – pl. Arndt, Chamberlain, Fichte, Jahn, Lagarde, Riehl (filozófusok), Baumler, Giese (pedagógusok), Alverdes,

Beumelburg, Blunck, Eckart, Hans Grimm, Ernst Jünger, Kolbenheyer, Vesper (költők) – származnak. Írásaik egyúttal sok szöveggyűjtemény törzsanyagául is szolgáltak.²

A hatalomátvétel az iskolákban természetesen a reformpedagógia elvetését jelentette, az oktatás új irányítói szerint a csoportos oktatás és az órai párbeszéd anarchiához vezet, ezért a követendő módszer a frontális tanítás, ahol a tanár irányít, vezet, iskolai szinten is megvalósítva ezzel az egész társadalomban megvalósítani kívánt vezér (Führer) és vezetett tömeg kapcsolatát. Nemkívánatosnak találták a koedukációt is, az ifjúsági szervezetek, ünnepek, utazások, menetek és táborok hagyományát viszont tovább folytatták. A művészeti nevelés az „arteigene Kunst” bemutatására, a zenei pedig a népies, illetve a népzene ismertetésére szorítkozott. Sokat nőtt a testnevelés iskolán belüli súlya, a tantárgy egyúttal a katonai előképzés jellegét öltötte magára.

Az iskolai hatalomátvétel hat, egymástól többé-kevésbé elkülöníthető területen ment végbe. Ezek közé tartozik az iskolarendszer egységesítése, illetve új politikai iskolák alapítása, a tanárképzés megváltoztatása, új tantervek és irányelvek kidolgozása, órarendi reform, illetve a Staatsjugendtag bevezetése, a képzési szervezetek pluralizmusának korlátozása, valamint a rasszizmus és az antiszemitizmus iskolai oktatásba történő bevezetése.

1. Az iskolarendszer egységesítésénél egy lényegesen egyszerűbb és könnyen irányítható rendszer kiépítése volt a cél, magában foglalva a felekezeti és a magániskolák fokozatos elsorvasztását. A középiskolák mintegy hetven (!) különböző típusát háromra redukálták: neusprachliche (főként modern nyelveket tanító), naturwissenschaftliche (természettudományos) és humanistische (humán).

Az iskoláügynek már az első pillanattól fogva számos, később egymással sokszor konfliktusba kerülő felelőse akadt. Befolyását igyekezett növelni a Hitler-Jugend, az SA, az SS és a hadsereg is. Az elsőszámú vezető – bár ez néha csak papíron érvényesült – Bernhard Rust tudományos, nevelési és népművelési miniszter volt.

Az iskolák egységesítése mellett néhány eddig ismeretlen típusú iskola megalapítására is sor került. 1933. április 20-án, Hitler születésnapján kezdte meg működését az első három nemzetiszocialista nevelőintézet (Nationalpolitische Erziehungsanstalten), melyek célja gondosan válogatott tanárok irányítása mellett a nemzetiszocialista szellemű elit kinevelése.³ A viszonylag valóban magas követelményeket a tábori élet elemeivel próbálták ötvözni, ezekben az intézményekben idővel az SS tett szert egyre nagyobb befolyásra. A tanulmányi átlag azonban hamarosan – az átlagosnál kedvezőbb feltételek ellenére – inkább az átlag alá süllyedt, részben azért, mert az alsóbb évfolyamokon sokszor a mozgalomból, az SA-ból jött, megfelelő képzettséggel nem rendelkező „nevelők” dolgoztak. Ezekben az intézményekben már 1936-tól megszűnt a hittanoktatás, kiemelt szerepet játszott viszont a sport. A meglehetősen vitatható teljesítmények ellenére az iskolák nagy népszerűségnek örvendtek, hiszen az itt végzettek joggal reménykedhettek eljövendő politikai karrierben.

Hitler engedélyével 1937. január 15-től kezdték meg működésüket az első Adolf Hitler-iskolák. Ezek az iskolák nem tartoztak a minisztérium felügyelete alá, irányításuk a Hitler-Jugend jogkörébe tartozott. A hatosztályos, a diákokat a tizenkettedik és tizennyolcadik életévük között oktató iskola célja szintén az elit, főként a politikai elit képzése volt, a tanulmányi eredményekkel szemben elsősorban a politi-

kai, testi és jellemnevelésre helyezték a hangsúlyt. Az alapítás Robert Ley (az Arbeitsfront vezetője) és Baldur von Schirach (ifjúsági vezető) közös ötlete. Nagyravágyó, ám később beteljesületlen céljaikat jól tükrözi Ley alábbi kijelentése: „A jövőben nem lesz olyan politikai vezető, aki ne az iskolán keresztül került volna be a mozgalomba, aki ne egy Adolf Hitler-iskolát látogatott volna tizenkét éves korától, hogy öt évvel később már a pártban folytassa pályáját.”⁴

2. A következő fontos lépés a tanárképzés új alapokra helyezése. E kérdésben a Birodalmi Nevelésügyi Minisztérium (Reichserziehungsministerium, a továbbiakban REM) állandó harcot vívott az 1927-ben alapított Nemzetiszocialista Tanárszövetséggel (Nationalsozialistischer Lehrerbund), mely szervezet magának követelte és részben meg is szerezte a pedagógusok ideológiai képzésének jogát. 1933 után a kommunisták és a zsidók kivételével általában nem váltották fel a tanárokat vonalas kollégákkal, sokkal inkább gondolkodásuk átformálására törekedtek. Az átképzés tipikus formája volt a tábor, ahol a bennlakók napjai sportfoglalkozásokkal, előadásokkal, különböző szolgálatok teljesítésével telt, életformájuk valóban a táborozó gyerekekéhez volt hasonló.

Az indoktrináció másik lehetőségét jelentették az új vizsgaelőírások, illetve új tantárgyak (faj- és népismeret, határ- és védelmi ismeretek) bevezetése. A polgári pedagógia teljesen háttérbe szorult, a német klasszika teljesítményei csak a hivatkozások szintjén fordultak elő, a tárgyalt témakörökből a hittan fokozatosan elmaradt. Az átképzés egységességét volt hivatott szolgálni az az intézkedés is, mely szerint 1935-től már a központi tartományi hivatalok előtt kellett a pedagógiai vizsgát letenni.⁵

3. Az új tantervek és irányelvek meglehetősen későn születtek meg, a náci uralom első négy éve ebből a szempontból átmenetinek tekinthető. 1933 és 1937 között pusztán sporadikus rendeletek foglalkoztak a kérdéssel, a döntő változást a következő, az 1938–1942-ig tartó korszak jelentette. Az ekkor megjelenő irányelvek egyes tárgyak vonatkozásában lényeges újdonságokat hoztak.

Az irányelvek az egységes (értsd monolit) iskolaszervezet megteremtését célozták, melyek egyik eleme az iskolakötelezettség kilencről nyolc évre csökkentése. A tanulókat a népközösség eszményére, a Führer és a nemzet iránti teljes odaadásra kell nevelni, minek következtében az ifjúság politikailag megbízható, áldozatkész, a birodalmat akár élete árán is megvédeni hajlandó állampolgárrá válik. A szöveg azt is kiemeli, hogy a párt és a katonai szervezetek a minisztériummal egyenrangú illetékesek a nevelésben. A nemzetiszocialista oktatásügynek nagy hátránya volt az is, hogy messze nem nyújtott olyan szintű képzést, amit egy fejlett ipari állam megkövetelt volna. A meglehetősen gyorsan kibukó szakmai alkalmatlanságon túl ennek részben az a politikai motiváció az oka, hogy egy alacsony szellemi színvonalon tartott, kritikátlan tömeg könnyebben irányítható, másrészt szerepet játszanak benne a vezetők, pl. Hitler iskolával kapcsolatos kudarcai, ezekből származó ellenséges érzületei.

A lányok képzésével kapcsolatban a Hitler által megfogalmazott anya és háziasszony szűk perspektívája köszön vissza. Minden indoklás nélkül írja elő a minisztérium, hogy a vegyes iskolákban (a koedukáció elvetése ellenére, apró településeken működtek ilyenek) a testnevelés és a háztartástan mellett az élettan órákat is külön kell tartania fiúk és lányok részére, elősegítve ezzel azt, hogy a világról és az életről eltérő felfogásuk alakuljon ki.

Az irányelvek nagy jelentőséget tulajdonítanak a különböző ifjúsági mozgalmaknak és szervezeteknek, ahol a tagokban kiskoruktól tudatosodik a vezetők és vezetettek, elit és átlag viszonya, az állandó versengés, a folyamatos harc a rangokért és az előmenetelért. Az iskolának tekintettel kellett lenni a Deutsches Jungvolk, a Jungmädelschaft és a Hitler-Jugend elképzeléseire, ez utóbbiak voltak ugyanis főként, alárendeltségénél fogva az iskola állandóan politikai parancsok teljesítőjévé vált.

Nagyon röviden kitérve néhány tárgyra, megemlíthetjük, hogy a büszkeség-tudat felébresztése, a „Stolz auf deutsche Art” jelszavának megvalósítása a német nyelv és irodalom tanításának legfontosabb feladata. A költészetet és magát a nyelvet a népiség élő kifejezőjének tekintik, az irányelvek szövegében azt igyekeznek sugallni, hogy a „német” és a „nemzetiszocialista” jelzők ugyanazt jelentik. A történelem a politikai nevelés elsődleges területe. A központi utasítás szerint nem a bőséges, tárgyyszerű információnyújtás a lényeg, hanem inkább érzelmeket kell ébreszteni az ifjúságban „az apák egyes tipikus eseményekben megnyilvánuló hősi küzdelmei iránt”. Megkísérlik a jelent mint a múltból következő jövőt értelmezni, a jelenleg uralmon lévőköt ily módon legitimálni, egyúttal az új rezsim híveinek számát gyarapítani.

Másodlagos szerepet játszanak a tények a földrajz tanítása során is. A tanulóknak azt kell bemutatni, hogy a németek milyen szerepet játszottak a Föld felfedezésében, milyen gyarmatosító tevékenységet folytattak, illetve mik az ezzel kapcsolatos további igényeik. Más népek teljesítményei, életkörülményei, földrajzi adottságai gyakorlatilag érdektelenek. Az első látásra teljesen apolitikus tantárgy nemzetiszocialista, sovinszta tartalommal telt meg.

A természettudományos tárgyak színvonala az oktatásban óriásit zuhant, fő szemponttá a hasznosíthatóság emelkedett, ennek következtében jóval kevesebb ismeret elsajátítására került sor. Mindez összhangban állt az általános irányelvekkel: „A népiskolának nem az a feladata, hogy az egyén számára hasznos, sokféle ismeretet közöljön. A fiatalság minden erejét a nép és az állam szolgálatára kell fordítani.”⁶

Az énekórák elsődleges célja a népi jelleg és a közösségteremtő erő kidomborítása. A népdal szerepe elsősorban a népi tudat erősítése volt, ez a tendencia egészült most ki a tanórák anyagának új elemével, a nemzetiszocializmus mozgalmi dalaival. A matematika „ideológiai” feltöltése kemény diónak bizonyult. Az irányelvek azt a meglehetősen általánosságban mozgó útmutatást adják, hogy „...más szakokkal összefüggésben a számok felől közelítsék meg a nemzeti élet legfontosabb eseményeit”.⁷

4. Sikertelen újítás volt az ún. Staatsjugendtag, a szombatonkénti „állami ifjúsági nap” bevezetése. Ennek keretében, a HJ vezetésével, két óra politikai képzést két óra technikai vagy testgyakorlat követett, ám a kellő számú és színvonalú vezetők hiánya miatt 1937-ben megszűnt. Az új órarend kialakításában a testnevelésórák számának heti ötre emelése jelentette a döntő változást. A tárgy politikai megközelítésben nem is egyszerűen testnevelés, hanem inkább „test általi nevelés” volt, melynek során a faji értékek felfedezésére is fel kellett hívni a figyelmet. A tantárgy fontosságát igyekezett aláhúzni az a törekvés, hogy az iskolákban igazgatóhelyettesül testnevelő tanárt nevezzenek ki, valamint az, hogy a középiskolai felvételinél kötelezővé tették a tárgyat, és így az egyébként jó képességű, de a sportban gyenge teljesítményt nyújtó, esetleges testi hátránnyal rendelkező gyerekek elestek a továbbtanulástól.

5. A képzéssel foglalkozó intézmények típusainak csökkentése egyszerre szolgálta az egységesítést és az egyház háttérbe szorítását. 1936-tól már megfigyelhető a hittantanítás korlátozása. Az ide vezető út meglehetősen rövid, noha a hatalomátvételt jelentő 1933-as év ebből a szempontból még ellentmondásos. Az új rezsim első hónapjaiban a marxista szellemiségű vagy ahhoz közel álló iskolákat bezárták, és a hittant mindenki számára kötelezővé tették. Az 1933. július 20-án megkötött konkordátum szavatolja a felekezeti iskolák működését és a hittantanítást, ugyanakkor a párt-sajtó ebben az időben már a vallási tanítások átalakítását követeli. A keresztény vallás zsidó gyökereinek kiirtása mellett olyan nézetek látnak napvilágot, miszerint Krisztus alakját formálják hősies harcossá, valamint a vallásoktatásba vegyék fel a germán istenhittel kapcsolatos ismeretek elsajátítását is. Az említett tendenciák az evangélikus egyházban elszánt támogatásra találnak, a katolikusok azonban mereven elutasítják. 1935-re Rust megpróbál egységes irányelveket kidolgoztatni, de ekkorra már új cél fogalmazódik meg, a hittantanítás megszüntetése. Az első lépés az egyházi személyek iskolákból történő eltávolítása. Az eredmény 1937–1938-ra lesz teljes, a hittantanítás átkerül a tanárok kezébe. Az órarend átalakításával, a szülőkre gyakorolt nyomással, a HJ befolyásának felhasználásával, az írásbeli vizsga eltörlésével, az iskolai istentiszteletek elhagyásával és más hasonló eszközökkel ösztönzik a hittanórákról történő kijelentkezést. Az NSLB is igyekszik rávenni a tanárokat a hittannal szembeni állásfoglalásra. 1936-ban csökken a hittanórák száma (a népiskolákban például heti kettőről egyre), 1940-ben a további csökkentés már sok helyütt megszüntetéshez vezet. Ugyanebben az évben leállítják a hittanánrképzést is.

Mint minden területen, itt is voltak a hivatalos álláspontonál radikálisabb felfogást képviselő kultúrpolitikusok. Württemberg kultuszminisztere, egy bizonyos Mergenthaler, egy csapásra, rendelettel akarta eltörölni a hittant és helyébe bevezetni a nemzetiszocialista világnézet oktatását. Végül Teophil Wurm⁸ püspök erőteljes tiltakozásának köszönhetően sikerült zátonyra futtatni a kísérletet. Rust birodalmi miniszter a lassabb megoldás híve volt, a tanárképzés megszüntetésével és a tanári állások betöltetlenségével kívánta céljait megvalósítani. A háború éveire aztán valóban sikerült kiszorítani a hittant az iskolákból.

6. A bevezetőben említett hat pont közül a legradikálisabb változást a rasszizmus és az antiszemitizmus iskolai megjelenése jelentette. A célhoz, a zsidók teljes elkülönítéséhez vezető út első lépése volt a zsidó tanárok elbocsátása és zsidó iskolák létrehozása, ahol a képzést a minimális szintre igyekeztek csökkenteni. Rust 1937-es rendelete híven tükrözi a hivatalos álláspontot: „Nem lehetnek zsidók a német ifjúság tanárai. A félzsidók („Mischling”) is alkalmatlanok a német nevelő hivatására.”⁹ 1936-tól már önálló zsidó osztályt kellett létrehozni, kizárták őket az iskolai rendezvényekről, ünnepélyekről, a nemzetiszocialista oktatásból. Az 1938-as Reichskristallnacht adott alkalmat a teljes zsidótlanításra, 1941-ben már csak a nagyvárosokban működtek zsidó iskolák, de 1942-ben ezeket is bezárták.

A rasszizmus másik, nem kevésbé tragikus iskolai megjelenése a fogyatékosok kisegítő iskolákba irányítása. Ezeket az intézményeket sokkal inkább gyűjtőhelyeknek, semmint iskoláknak tekintették, a fogyatékosok (körülbelül 100 000 gyerek)

tervezett sterilizálása a társadalom és az egyházak részéről megnyilvánuló tiltakozás miatt végül csak terv maradt.

A nemzetiszocialista tankönyvek

Az irányelvekben és a tantervekben megfogalmazott gondolatoknak, amelyekkel az előzőekben megismerkedtünk, a tankönyvekben kellett megjelennie. Ehhez feltétlenül szükség volt a könyvek központi ellenőrzésére, ezt a feladatot 1940-ig a minisztérium, utána a Philipp Bouhler vezette Parteiamtliche Kommission látta el. Bouhler e jogosítvány megszerzése után (ami szintén a nevelésügyben folyó állandó kompetenciaharcok egyik bizonyítéka) azzal a tervvel állt elő, hogy minden tárgyból csak egy központi tankönyv készüljön, tökéletessé téve ezzel az állami akarat megvalósítását és egyúttal megszüntetve a kiadók közötti versenyt. Ez a szándéka azonban részben a REM ellenállásán, részben a súlyosbodó háborús körülmények miatt meghiúsult.

Feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a rengeteg átpolitizált tankönyv mellett olyanok is akadnak, amelyek alig tartalmaznak a párt irányvonalához igazodó kijelentéseket. Nehezen megválaszolható kérdés, hogyan lehetett a rendszer teljes fennállása alatt részben vagy teljesen ideológiamentes tankönyvek engedélyeztetését elérni. Tény, hogy számos szakember és tanár igyekezett a fenntartásait érvényesíteni, az uralkodó ideológiát, a nyugati világ és a keresztény erkölcs normáival szemben álló morált az iskolától távol tartani. Emellett a tankönyvek engedélyeztetéséhez szükség volt bizonyos miniszteri hivatalnokok különböző mértékű együttműködésére is. Ez a magatartás mindkét részről bátorságot és pedagógiai felelősséget igényelt, hiányukkal a nemzetiszocializmus által okozott kár még nagyobb lett volna.

Irodalom

A politika szolgálatába állított tankönyv legjellemzőbb típusa a kizárólag az Eddából (Edda-dalokból), germán mondákból, középfelnémet eposzokból kiemelt szövegeket tartalmazó olvasókönyv. Ezek a szemelvények tökéletesen megfeleltek a nemzetiszocialista nevelési elképzeléseknek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy 1933 után nem lett minden vadonatúj. Már a múlt század elején – Herder, Humboldt, a Grimm testvérek hatására – teret nyert az egyébként ősellenség Franciaországgal szemben is mozgósítható patrióta öntudat fejlesztésének, egy bizonyos nemzeti képzésnek az eszméje. A világháború után sok oktatási szakemberrel együtt Otto Greyer is osztja ezt a nézetet: „Német gondolkodásra és érzésre nevelés, nemzeti nevelés. Gyümölcse nem a tananyag, hanem az erő, nem a tudás, hanem az élet.”¹⁰ Ez a kiindulópont gyakorlatilag megegyezik a nemzetiszocializmuséval, a feladat sokszor nem több, mint felerősíteni a már meglévő tendenciákat. Az új irányelvek alapján meginduló tankönyvreform megvalósításához sokszor elég volt a weimari idők tankönyveinek apró szerkesztőségi átdolgozása.

Bár fentebb említettük, hogy a tankönyvek ideológiai átdolgozásának mértéke meglehetősen eltérő, témánk szempontjából érthető módon olyan tankönyveket veszünk közelebbről szemügyre, amelyek a rezsimet támogató jellegűknél fogva jobban mutatják fel a politika és a tankönyvrevízió összefonódásának jeleit és nemegyszer jócskán túlmennek a minisztérium által megkövetelt politikai lojalitás minimumán.

Ilyen például a Hirts Deutsches Lesebuch sorozat hatodikosok számára készült kötet.¹¹ A könyv 183 oldalon át ismerteti a germán és a középkori irodalmat, a kor érzéseit, viseletét, gondolkodását, és elmeséli egyúttal a politika szempontjából is fontos mítoszokat.

Az első szövegek a világ teremtésével, istenlegendákkal foglalkoznak, egy sajátos kozmogóniát tárnak elénk. A náci ideológia innen veszi világszemléletének sok elemét, pszeudo-vallásának alapjait. Az Edda- és a Thule-mondák erkölcsi mintaként szolgálnak, a mulandó világban egy dolog él örökké, a hősi halott hírneve. A nemzeti-szocializmusnak az egyén kötelességéről és felelőségéről vallott felfogásával esik egybe a tankönyv történelemértelmezése: nem az emberek csinálják a történelmet, ők csak a sors eszközei, amivel szembeszállni értelmetlen.¹² Innen csak egy lépés a személyes felelőség áthelyezése a sorsra, illetve a Führerre.

A mondák világa a férfiak világa, ahol a nők hagyományos szerepeiket játsszák, ha nem, akkor gyakran zavaró, konfliktust teremtő elemként tűnnek fel. Ugyanakkor ez az akció világa is (nem a reflexióé), több a harc és a halál, mint a párbeszéd és az elmélkedés, ami történik, az ösztönösen és erőszakosan történik. (Összhangban a nemzetiszocialista világgéppel.)

A középkori költészet bemutatásában központi helyet foglal el Walter von der Vogelweide. Apolitikus szövegeit a magyarázatok, a szövegekörnyezet állítja a politika szolgálatába. Így válik a nők dicsérete egyúttal a német nő mint anya magasztalásává, a császárt dicsőítő és a pápával szemben kritikus versei pedig egy olyan aktuális tanulsággá, hogy a legfontosabb a belső egység, az egyházzal és a pápával szemben pedig fenntartásokkal kell viseltetni.

A könyv „erénykatalógusának” első helyén a hősiesség áll, dicséretének elsődleges tárgya pedig a misztikummal övezett, mítosszá stilizálódó háború és a győzelem. A könyv erősen korlátozott betekintést nyújt a germán és a középkori irodalomba, illetve a kultúrába, a szövegeket addig ismerteti és értelmezi, amíg azok összefüggésbe hozhatók a nemzetiszocializmussal. A politikai-világnézeti szempont elsőbbsége az irodalmival szemben egyértelmű, a tipikus germán-árja erényeket emeli ki, a németiség mitikus felfogását igyekszik erősíteni a mítoszokkal.

Az utolsó két (hetedik–nyolcadik) évfolyam irodalomtanításának illusztrálására válasszunk egy másik sorozatot. Az Ewiges Volk¹³ a Hirts Deutsches Lesebuchhoz hasonlóan nagy példányszámú, sok iskolában használt tankönyve volt a korszaknak. A hetedik osztályos kötet az 1519–1843 közötti időszakot (Ulrich von Huttenről Ernst Moritz Arndtig) öleli át. Nem találunk olyan szöveget, amely a Harmadik Birodalom megjövendöléseként lenne értelmezhető, ennek oka azonban nyilvánvalóan nem az, hogy egy politikamentes könyvet akartak csinálni (az ugyanazon szerzők által készített nyolcadikos tankönyv kimondottan nemzetiszocialista szellemű), hanem hogy a nemzetiszocializmussal szellemileg nagyon is rokonnak érezték a felhasznált szemelvényeket. Ez annál is inkább lehetséges, mivel a nemzetiszocializmus nem eredeti és a semmiből született jelenség, hanem egy zűrzavaros eklekticizmus keveréke. A szokásos technika itt is érvényesül, a kontextus, az elrendezés, a bevezető szövegek és a megjegyzések színezik a rendszert támogatóvá a szövegeket. A látszólag semleges írások olyan eszméket, erényeket dicsőítenek, amelyek a náci mozgalom számára is fontosak, így akaratlanul is támogatóivá válnak a rezsimnek. A kontextus egyúttal lehetetlenné teszi az egyes szövegek önálló, többitől független értelmezését.

A különböző témaköröket fejezetekben foglalják össze a szerzők, az első ezek közül a reformáció (Hutten, Luther, Hans Sachs). A Hutten-szövegek (pl. Vaterland-Teutsch nation, Türkenrede) patriotizmusra sarkallnak, a szabadság megőrzésére szólítanak fel és politikai megújulást sürgetnek.¹⁴

Luthertől tizenkét írást közöl a könyv, ezekből egy – „Von Juden und ihren Lügen”¹⁵ – felel meg kimondottan a nemzetiszocialista kívánalmaknak, a többi jóval ismertebb szöveg („An den christlichen Adel deutscher Nation”, „Von weltlicher Obrigkeit”) csak részben, elsősorban pápa- és Róma-ellenességével. A zsidókról szóló műnek már a címe is beszédes („A zsidókról és hazugságaikról”), zsidóellenességében felveszi a versenyt bármely nemzetiszocialista pamflettel. Szomjas vérebecnek, a kereszténység gyilkosainak nevezi a zsidóságot, céloz a zsinagógák és a zsidó iskolák felgyújtására.¹⁶ „A mi adósságunk, hogy Urunk kiontott vérét nem bosszultuk meg, nem öltük meg őket”¹⁷ – ez a mondat tömeggyilkosságra történő felhívásként is értelmezhető. Másutt egy beteg testrész amputálásához hasonlítja a zsidókkal való leszámolást.

Luther a 16. század vallási elvakultságában írta a szöveget, a könyv 1941-ben, a Szovjetunió megtámadásának, az ott élő zsidók, az Endlösung terv elhatározásának évében jelent meg. Noha a Luther-életműben ez az írás jelentéktelen, a választás oka mégis egyértelmű. Luther neve a kritikátlan keresztények számára a feltétlen elfogadást jelenti, legitimációt biztosít a náci rendszer zsidóüldözéseihez, és egyúttal a „Luther szellemére” hivatkozás elébe megy az evangélikus egyház támadásainak. Az egyházi tanításokat követő diákokat, leendő állampolgárokat morálisan elbizonytalanítja, ezáltal a rendszert biztosabbá teszi.

Megemlítendő még egy, a könyvben szereplő Luther-vers, a „Bescheinung des Hoflebens”.¹⁸ Kritizálja a léha, kifinomult, tunya udvari életet, amellyel szemben az erényes magatartást a puritanizmus, az áldozatkészség és az aszkézis jellemzi, olyan tulajdonságok, amelyeket a Harmadik Birodalom vezetői várnak el a német lakos ságtól.

Összegezve az első fejezettel kapcsolatos véleményünket, a zsidókról szóló Luther-szöveg kivételével a szemelvények apolitikusak, a feltűnő kivétel azonban bizonyíték, a szerzők ennek a fejezetnek a segítségével is igyekeznek bevinni a politikai meggyőzést az iskolába.

A második nagy csoport címe – „Megszabadulás a francia befolyástól” – már önmagában is beszédes, ám hogy mennyire félrevezető, azt az mutatja, hogy valójában csak egy szerzőre, Friedrich von Loganra igaz, aki verseiben szembefordul a németeknek az öltözködésben, beszédben megnyilvánuló, franciákat utánzó hajlamaival.¹⁹ Klopstock három költeménnyel szerepel – „Überschätzung der Ausländer”, „Die Verkennung” és „Die Rache” –, melyek hangsúlyozzák ugyan a német pre klasszikus irodalom értékeit, de nem politizálnak, főképp nem nemzetiszocialista értelemben. Ugyanez a megállapítás érvényes Lessingre is („Briefe, die neueste Literatur betreffend”, „Hamburgische Dramaturgie”). A szövegek nem tartalmazzák azt a kultúrsovinizmust, amit a szerkesztők ki akartak olvasni belőle. A szerzőket a tankönyvírók egyenlő mértékben dicsérik, illetve marasztalják el, a politikai-ideológiai tendenciák nem kapnak nagy hangsúlyt.

A következő fejezet tárgya a német irodalom klasszikus korszaka („Deutsche Bewegung”), Goethétől egy tucat vers, majd írások („Von deutscher Baukunst”,

„Rede zum Shakespearetag”) szerepelnek. Előbbiben a német és az angol művészetet dicséri, szembefordulva a pusztán formális építészeti elveket követő olasszal és franciával. Értekezésének természetesen semmi köze a politikához, a kontextus (pl. olyan alcímek, mint „Für und gegen Preussenkönig?”, „Der Preussenkönig und die deutsche Literatur”) kísérli meg ilyen tartalommal megtölteni.

Herder „Fragmenten über die neuere deutsche Literatur” című írása sem szorosabb értelemben vett politikai szöveg, jellemzője viszont, hogy nagy mennyiségben fordulnak elő benne a „német” és a „nép” szavak, és mint már korábban utaltunk rá, ez sokszor elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy felkeltse a tankönyvszerzők érdeklődését. A befolyásolás közvetett, ravaszabb része az is, hogy nem mutatnak rá a szavak herderi, illetve nemzetiszocialista szóhasználatában kifejeződő különbségére.

A német klasszikát követő részek – s voltaképp már Herder is ide sorolható – az előzőeknél jóval ideologikusabbak, megnő az esszék, a kimondottan politikai művek aránya. Így kerül még be a könyvbe Herder három politikai eszmefuttatása, az „Ursprung der Verschiedenheit der Menschen, Völker und Zeiten”, a „Wirkung der Dichtkunst bei den nordischen Völkern” és az „Idee zum ersten patriotischen Institut für den Allgemeingeist Deutschlands”. Különösen taktikus, hogy e szövegek mellé illesztik be Kleistnek a Napóleon-ellenes háborúk korában a patriotizmus felkeltésének céljával készült „Katechismus der Deutschen” című munkáját is. Az írás (nem kevés kényszerrel) az idegen befolyás elleni harc és a nemzeti újjászületés gondolatának kiemelésével az 1941-es évre is vonatkoztatható. Wilhelm von Humboldt „Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts”²⁰ című esszéjét az árja-zsidó ellentét fénykörébe vonva próbálják meg az antiszemitizmus támaszául felhasználni, míg Ernst Moritz Arndtnak („Über Volk und Staat”) és Friedrich Ludwig Jahnnak („Über deutsches Volkstum”, „Von deutscher Art und deutschem Brauchtum”) az élet- és népidegen német szellemiségről, a német nyelvről, az egészséges parasztságról és a vér tisztaságáról szóló érzellemmel átitott fejtegetéseiből a gondolatvilág nem, inkább csak a terminológia került át a nemzetiszocialista ideológiába.

Az elsődleges politikai szempont mellett a tananyagként szereplő szövegek esetében fontos volt a könnyű érthetőség is, ami sokszor alacsonyabb nyelvi színvonalat is jelentett. Az eklektikus, a szövegekörnyezetből kiragadott, a történelmi körülményeket figyelmen kívül hagyó válogatás célja annak bizonyítása, hogy a nemzetiszocializmus elvei mennyire egybeesnek a nemzetiszocializmus maximáival. Nézeteik megerősítését elismert szerzők citálásától remélik, ez az igazolási ideológia tükröződik a dokumentumokban.

Ugyanannak a sorozatnak a következő évfolyam számára készült, nyolcadik osztályos kötete az ésszerűséget felrúgva újra a már tárgyalt 18. századnál veszi fel az elbeszélés fonalát.²¹ Kezdve Klopstockkal, kinek költeményei – kevés kivételtől eltekintve – nehézkesek, nehezen érthetők, és a 20. században már csak irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak. Mindez azonban mellékes, amúgy sem a művészeti szempont a mérvadó, a szülőhazáért vívott harc, a harci kedv, a hazaszeretet, a kitarás fokozása egyaránt aktuális téma, a klopstocki archaizáló nyelv pedig mindezt pompával és pátozzal telíti meg. Ő az, akinek költészete fordulatot jelent a német lírában, vele erősödik fel a nemzeti téma a német irodalomban, ez a mozzanat teszi vonzóvá a tankönyv szerkesztői számára.²²

Ha Klopstock esetében úgy fogalmazhatunk, hogy figyelmen kívül hagyták a nemzetiszocializmus ideológiájába nem illeszkedő szövegeket, akkor Goethe írásainál azt mondhatjuk, hogy felkutatják az ízlésüknek és céljaiknak megfelelő sorokat. Egy ilyen hatalmas életműben ez persze nem nehéz. Világpolgár helyett egy nemzeti-patrióta költő portréja rajzolódik elénk, kinek kiemelkedő teljesítményét a hitleri-rosenbergi „kultúrelmélet” a kultúrának mint faji terméknek (legmagasabb rendű az árja faj, következésképp az övé a legmagasabb rendű kultúra) a felfogásából vezeti le. Arról, hogy éppen Goethétől származik a világirodalom fogalma, szó sem esik. A néhány nemzeti érzelmű vers mellett az Eckermann-nal folytatott beszélgetésekből is összeollózták azt, ami politikailag hasznos lehet. „Vidéki lakosságunk megtartotta erejét és remélhetőleg nemcsak remek lovasokkal tud szolgálni, hanem a teljes bukástól és pusztulástól is megment minket. Olyan raktárnak kell tekintenünk őket, ami mindig felfrissíti a hanyatló emberiség erejét. Ha egyszer nagyvárosainkba tér be, rögtön megváltozik a hangulata. Ha egy szegény ördög vagy egy nagy tapasztalatú orvos oldalán tesz egy körutat és végighallgatja történeteiket, akkor szembesülni fog mindazzal a nyomorral, amitől a társadalom szenved.” A városiasodással szemben álló, az ember fizikai-pszichikai hanyatlását okozó várost kritizáló és támadó, ezzel szemben a parasztságot a németiség élete forrásaként felmutató nemzetiszocialista nézetek alátámasztására kíván szolgálni ez a beszélgetésből kiragadott néhány mondat. Goethe neve a hivatalos állásfoglalás kritikátlan átvételéhez segít hozzá. A költő és a nemzetiszocializmus kapcsolatát kísérli meg bizonyítani Houston Stewart Chamberlain: „Goethe, der Deutsche” című, a fejezetet záró írása is.

Schillertől viszonylag kevés szöveg került a könyvbe, említésre méltó a „Deutsche Grösse” című töredéke, amelyben a megalázó 1801-es lunéville-i béke után is öntudatos viselkedésre szólítja fel a németeket. Hölderlin esetében meg sem kísérlük a bonyolult és nehezen megközelíthető költői világ értelmezését, a módszer most is a megfelelő versek és verssorok összeollózása. Ezért találkozunk a „Gesang des Deutschen” című verssel (kezdősora: „O heilig Herr der Völker, o Vaterland”) és a tankönyv szerzője által a legnagyobb méretű német nyelvű háborús költeménynek nevezett „Tod fürs Vaterland”-dal. A vers záró strófája: „Und Siegesboten kommen herab: Die Schlacht/ Ist unser! Lebe droben, o Vaterland,/ Und zähle nicht die Toten! Dir ist,/ Liebes! nicht einer zu viel gefallen.” Különösen gátlástalan, hogy épp Hölderlint használják fel a világháború és annak borzalmai igazolására.

Az önkényes, politikai válogatási elvek a romantika irodalmának bemutatásánál is érvényesülnek, helyenként a feltűnő értelmetlenséget sem mellőzve. Erre a sorsra jut Novalis és Hebbel is. Előbbiből egy hosszabb szövegből emelnek ki egy rá egyébként egyáltalán nem jellemző részletet: „A nép egy eszme. Néppé kell válnunk. Egy tökéletes ember egy kis nép. A valódi »népszerűség« az ember legmagasabb célja.” Pusztán a hívószó, a nép az indoka annak, hogy ez a néhány mondat helyet kapott a könyvben.

A gazdag hebbeli életműből egy egyértelműen hamis, ám az aktuális politikai céloknak nagyon is megfelelő vélekedés is bekerült a szemelvények közé. „A modern népek között tulajdonképpen a német az egyetlen, amelyik lírai költészettel rendelkezik. Néhánynál a tehetség hiányzik, míg másoknál, pl. az angoloknál, az a közeg, melyben a nemzet él és alkot, nem válhat sohasem a költészet közegévé!” Noha a kijelentés egy egyszerű névsorolvasással cáfolható (Shakespeare, Marlowe, Milton,

Pope, Wordsworth, Coleridge, Byron, Shelley, Keats stb.), a korrekció elmarad, a manipuláció része az ellenfél (1940!) kulturális teljesítményeinek eltagadása.

A könyv utolsó fejezetének címe: „A német jövő úttörői és hírnökei”. Erősödik az ideológiai hatás, az eddig áttételes szándék, a náci rezsim igazolása közvetlenné válik. A nép, szülőföld, nemzet, állam szavak az eddigieknél is sűrűbben fordulnak elő. A költészetet felváltják a politikai esszék, a filozófiai (kvázifilozófiai), etnológiai és kultúrkritikai írások. Az egyenetlen színvonalú fejezet egy, a nemzeti öntudatot és szabadságvágyat éltető Fichte-szöveggel kezdődik.²³ A választás oka nyilván a téma, a szerző nehezen érthető nyelve, idealizmusa azonban távol áll a nemzetiszocializmus pragmatizmusától.

Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897) „Naturgeschichte des deutschen Volkes” című, részleteiben a tankönyvben is megidézett művében a biológiai értelemben vett nép fejlődéséről értekezik, felfogása a Blut-und-Boden elmélettel is érintkezik. Forrásokra lelnek benne a náciak akkor is, mikor a nemzeti viseletek iránti előszeretetének ad hangot, amikor rögzített szociális szerepeket ír elő férfiak és nők számára, vagy amikor a „kevesebb képzés, vissza a családba” mottójával jellemezhető, a 19. század még patriarchális társadalmi rendjéhez sok szempontból valóban illeszkedő nevelési elképzeléseit fejt ki. Nézeteinek korhoz kötöttségére természetesen nem utal a tankönyv, így véleménye az aktuális oktatáspolitikai alátámasztásának tűnhet.

Richard Wagner két írással is szerepel a tananyagban. A zsidóellenes tendencia már a „Was ist deutsch?”-ban is érzékelhető, ahol filológiai-etnológiai és történeti fejtegetései kerülnek bemutatásra. A „Das Judentum in der Kunst”-ban már szabad folyást enged antiszemita érzelmeinek. A parazita, élősködő zsidókat olyan epigonoknak találja, akik kihasználják az európaiak hibáit, utánozzák őket, de önálló műteremtésre képtelenek.

A bécsi olvasmányélményei során Hitlerre is hatást gyakorló Paul de Lagarde-tól számos szöveget találunk a német jövő előfutárait felvonultató fejezetben, ezek közül az utolsó érdemel különös figyelmet. A „Deutsche Zukunft” utolsó sorai a következők: „Vallom, hogy a megújulás vagy a hanyatlás korszaka előtt állunk. Hiszem még, hogy Németország az emberiség szíve, hiszek abban a kötelességben, hogy Németországot tájékoztatni kell a dolgok állásáról. Csak egy nagy, szilárd és tiszta akaratú ember tud segíteni rajtunk, nem a parlamentek, a törvények, a hatalom nélküli egyének törekvései. Hiányzik ez a férfi.” Lagarde jóslata, kívánsága a Harmadik Birodalomban csak Hitler személyére vonatkoztatható, a tragikus beteljesülés, hogy ez a férfi a pusztulást hozta Németországra.

A zsidókkal foglalkozó írásában – „Die Juden ein nationales Unglück” – a lutheri antiszemitizmus elevenedik meg, a zsidók itt is paraziták, önálló alkotásra képtelenek, bomlasztó, idegen testként élnek a nemzetben („...gyűlölnék minket, mert tudják, hogy életünk a halálukat jelenti, tudják, hogy nélkülünk képtelenek lennének szellemi létezésre...”).²⁴ Már nála is megtalálható a zsidó világgösszeesküvés elmélete. „A jezsuitákkal és a szociáldemokratákkal állnak egy szinten: hazátlanok.”²⁵ „A zsidókérdést meg kell oldani, különben Európa elpusztul”²⁶ – írja egy helyen, egy oldalal korábban pedig olyan vészjósló kijelentést tesz, ahonnan nem nehéz eljutni a koncentrációs táborok világáig: „...ezeket a burjánzó férgek el kell taposni. Férgekkel és

bacilusokkal nem tárgyalnak, azokat nem nevelik, azokat gyorsan és a lehető leghatékonyabban megsemmisítik.”²⁷

A gyűlölet e dokumentumait Walter Flex és Gorch Fock katonák pátosztól és szenvedélytől átítatott háborús levelei, majd három katonai témájú költemény követi. Ernst Jünger beszédes című esszéi – „Der Krieg als inneres Erlebnis”, „Die Staatsidee des Frontsoldaten” – szintén a háborús lelkesedést próbálják fokozni.

A Lagarde és Jünger írásaiban megnyilvánuló egyoldalú tudatformálásnak semmi köze sem a kereszténységhez, sem a német idealizmushoz. „A hazáért meghalni dicsőség” jelszavában az erőszak ethosza, a vulgárdarwinizmus hatása érhető tetten. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a kiadók szövegválasztásukkal nem egyszerűen csak a politika kiszolgálásának felelősségét vették magukra, hanem bünt is követtek el. Hozzájárultak a rendszer megszilárdításához, tankönyveikkel olyan értékeket közvetítettek a fiataloknak, amelyek a háborúba, a halálba vezették őket. Támogatták a második világháború szükségességét, az erkölcs és az emberiség figyelmen kívül hagyását. A pedagógia hagyományos céljaitól messze eltávolodtak, ahelyett, hogy az emberiség, a tolerancia, a másik iránt érzett felelősség, a nyugati kultúra tradicionális értékeit képviselték volna, visszatértek – pl. Jünger írásaival – a barbársághoz és a gyűlölethez, minden személyes, emberi jog megvetéséhez. Mindeközben folytonosan a népre hivatkozva, hazugságokat és hamis eszközöket felhasználva.

A „Hitler mint isteni áldás” című fejezet első írásainak szerzője Houston Stewart Chamberlain, „aki már korán felismerte Hitlerben a nemzet megmentőjét”.²⁸ Legismertebb műveiből – „Die germanische Rasse”, „Grundlagen des XIX-ten Jahrhunderts” – kerültek be szemelvények a tankönyvbe. Chamberlain Arisztotelészre hivatkozva hirdeti a fajok természettől adott egyenlőtlenségét, és Kant és Goethe önkényesen kiragadott soraival „bizonyítja” a germánok, a németek, az árják jellembeli fölényét.²⁹ Az általa egyetlen élő, európai nyelvnek tekintett németet misztikus magaslatokba helyezi („Amit németnek nevezünk, az az a titok, ami által fény gyúl az emberben, ennek a megvilágosodásnak az eszköze a német nyelv.”)³⁰, eljövendő egyeduralmát kikerülhetetlennek látja. („Az embereknek be kell látniuk, hogy aki nem tud németül, az pária. Az idegen népek különböző okokból, irigységből, érdeklődésből, kötelességből, becsvágyból – nekem mindegy – németül fognak tanulni.”)³¹ A német kiemelése és más népek nyelvének, kultúrájának semmibevétele a germanizálás jogosságát sugallja. Chamberlain 1927-ben meghalt, és kérdéses, hogy később miként vélekedett volna Hitler működéséről. Mindenesetre tény, hogy írásai jól szolgálták a Führerről megalkotott emberfeletti lény, a nemzet történelmét beteljesítő, sugárzó hős portréját. Az, hogy az oktatás hozzájárult a politikai viszonyok stabilizálásához, nem volt idegen a német iskolától, hiszen az az abszolutizmus korától a vilmosi korszak végéig hagyományosan szerepet vállalt a fennálló hatalom megerősítésében.

A kőtetet záró szövegek Hitlertől és Rosenbergtől származnak. A rosenbergi szöveg azt fejtegeti, hogy a művészet és a tudomány a vértől és a fajtól függ („...az északi hősmondák, egy porosz induló, Bach egy kompozíciója, Eckhardt prédikációja vagy egy Faust-monológ ugyanannak a léleknek a különböző alkotásai”).³² Könnyedén ugrál évszázadok között, mítoszokat tesz történelmi tényekké, a pszichoanalízis felismeréseit és hipotéziseit átalakítja egy új, kollektív árja tudatalatti teóriájává. A

diákok végül bizonyítatlan-bizonyíthatatlan elméleteket kapnak szilárd ismeretek helyett. A Hitler-szöveg („*Arteigene Kunst. Kulturrede des Führers auf dem Reichsparteitag 1938*”)³³ a nemzetiszocializmus művészetfelfogását fejt ki egy olyan, a tömegizlésnek megfelelő nemzetiszocialista realizmust körvonalazva, melynek feladatai a nemzetiszocialista világnézetben gyökereznek, „nem az agyból, hanem a szívből fakadnak”, és a hivatalos, egészséges szépségisményt tükrözik. Szimbolikus és korántsem véletlen, hogy a korábbiaknál sokkal ideologikusabb nyolcadikos, utolsó kötet a Führer beszédével fejeződik be. Az – egyébként a kronológia által is diktált – elrendezés a szerzők sorának végére állítja a pozíciójából fakadóan is tévedhetetlen Führert, akinek szavait az iskolapadot elhagyva is kétségek nélkül és töretlen hittel kell majd fogadni.

Angol nyelv – természettudományok

Az általános irányelvek szerint az idegennyelv-tanításnak is be kell töltenie ideológiai-politikai feladatokat, ám hogy ezt a feladatot ki milyen mértékben teljesíti, az részben szándék és pedagógiai felelősség kérdése. Az irodalomtanítással ellentétben itt egy olyan könyvet említünk meg (Hirts und Velhagen & Klassings: *Englisches Unterrichtswerk. Ausgabe D Mittelschule Band 1–4*)³⁴, amelyek a hatalmi törekvések elhárításának lehetőségét bizonyítja.

A vizsgált tankönyv nagyon visszafogott, nem beszél sem a HJ-ról, sem a BdM-ről (Bund deutscher Mädel), noha tartalmaz történeteket az összehasonlítást kínáló angol boy scoutokról és girl guide-okról. Egyáltalán nem érinti zsidók és nem zsidók viszonyát, és az angol mondák, legendák ismertetését nem köti össze a germán erények magasztalásával. A szövegekből objektív képet kapunk az angol társadalomról, maga Anglia pedig kimondottan vonzó országgént jelenik meg a diákok számára. Nem tudjuk, de feltételezzük, hogy a könyv politikai semlegessége a kiadónak köszönhető, mindenesetre feltétlen bizonyíték arra, hogy a politikai indoktrináció mellett a német pedagógia ellenállást is igyekezett tanúsítani a rezsimmel szemben.

A természettudományokkal kapcsolatos irányelvek a szakmai ismeretek átadása mellett a katonai felkészítést is oktatási célként jelölik ki. Ezt tükrözi vissza, immár a háborús viszonyok miatt felerősítve, egy 1940-es nevelésügyi kiadvány megfogalmazása is: „A legfontosabb, amit a hadsereg az iskolától elvár, a világos, koncentrált gondolkodásra nevelés. A katonának minden új helyzetben gyorsan kell döntenie, helyesen kell megítélnie az ellenség és saját helyzetét, ezzel a képességgel ellenséges tűz hatása alatt is rendelkeznie kell. Ehhez gyakorlott, logikus gondolkodásra van szüksége.”³⁵ Az elsajátítandó konkrét ismeretek között megemlítik az iránytű használatát, a távbeszélő kezelését, üzembe helyezését, általában a rádiótechnikával és a motorizációval kapcsolatos alapvető tudnivalók elsajátítását.

Az angolhoz hasonlóan itt is olyan tankönyveket említünk meg (E. Foch–K. Weber: *Lehrbuch der Physik für Oberschulen und Gymnasien*³⁶ és K. Hahn–P. Hencel: *Lehrbuch der Physik für höhere Schulen. Band 1.*)³⁷, amelyekben nem fedezhető fel határozott politikai befolyás. Önmagában az, hogy bizonyos részek háborús felkészítésként is értelmezhetők, nem bizonyítja, hogy a szerzők valóban ilyen szándékkal írták. Az utóbbi könyvben például összesen három katonai témájú számolásos feladat és két katonákat is ábrázoló fénykép található.

Láthatjuk, hogy a nemzetiszocialista korszak tankönyveinek egy része jobb, mint a hírük, és azt is, hogy a szerzőknek megvolt a lehetőségük arra, hogy távol tartásuk magukat az ideológiai-politikai követelményektől. A „vonalas” tankönyvek szerzői elsősorban nem kényszerből, hanem igazodásból, az új kurzushoz történő alkalmazkodás taktikájából kiindulva írták meg könyveiket.

Matematika

Első pillantásra azt hinnék, hogy egy annyira absztrakt, a számok, elvont fogalmak világában mozgó tárgy, mint a matematika teljesen mentes tud maradni a politika világától. Annak illusztrálására, hogy ennek adott esetben épp az ellenkezője az igaz, ismét egy olyan kiadványt (O. Bewersdorf–H. Sturhann: Rechenbuch für Knaben- und Mädchen-Mittelschulen sowie Anstalten mit verwandten Zielen. Heft 1–4/5)³⁸ vesszünk közelebbről szemügyre, amely a matematika-tankönyvek széles választékából a „legrendszerbarátabbak” közé tartozik. Politikai nevelésre természetesen nem az algebra, a logaritmus rejtelméi vagy a geometriai problémák nyújtanak lehetőséget, hanem a szöveges feladatok. A kedvelt témák közé tartozik a parasztok és a munkások élete, a katonaság vagy az új állam teljesítményei (autópályák, növekvő jólét, csökkenő munkanélküliség, Winterhilfswerk stb.). A felhasznált statisztikák nagy része 1933-ra mint a fordulat évére hivatkozik. A példák egy része aztán már kimondottan gyűlöletet ébreszt, számolási feladattá téve a versailles-i diktátum igazságtalan jóvátételi követeléseit vagy valamilyen, a zsidókkal kapcsolatos, antiszemita érzelmeket gerjesztő jelenséget.

A vizsgált könyv bevezetőjében a következőképpen fogalmazza meg célkitűzését: „Az előttünk fekvő kiadványban, a használói kör kívánságainak eleget téve, a jelenkor eseményeiből merítettük feladatainkat. Kapcsolódva népünk sorsfordulójához ábrázoljuk számokban gyökereinket és szükségleteinket, a német gazdaság felépítésének feladatát. Ily módon kell a számtantanításnak hozzájárulnia a nemzetiszocialista neveléshez... hozzásegítenie ifjúságunkat az új állam intézkedéseinek jobb megértéséhez.”³⁹

Az ötrészes sorozat 76 oldalas első kötetének 21 oldala (kb. 1/4-e) többé-kevésbé ideológiai színezetű, hasonló arány figyelhető meg a második és a harmadik kötetnél is. A sorozatzáró (negyedik-ötödik) dupla kötet két fejezetből áll. Míg az „a” rész anyagát semleges számolási feladatok alkotják, addig a függeléknek nevezett „b” beszédes alcíme – „Feladatok a nemzetpolitika területeiről” („Anhang: Aufgaben aus nationalpolitischen Sachgebieten”)⁴⁰ – utal arra, milyen példákat tartalmaz. Az alábbiakban a szerkesztők gazdag és gátlástalan fantáziáját próbáljuk a függelék néhány feladatának bemutatásával érzékelteni.

Az egyik példa különböző államok 1914-es állapot szerinti analfabétáinak arányát hivatott megállapítani. Az idézett statisztika szerint a legkevesebb Németországban él, ennél lényegesen több Itáliában (31%), a legtöbb pedig Oroszországban (62%). Nem kell kívülről a szövegbe belemagyaráznunk azt, hogy ilyen számsorok azt sugallhatják, hogy képzettsége alapján Németországnak kell Európa vezető hatalmává válnia, vele szemben Oroszország, de még Olaszország is jóformán a primitív kultúrák szintjén áll.

Összeadási és százalékszámítási feladatok tárgyát képezik a világháború áldozatai,⁴¹ valamint a fegyverkezési adatok (a példa címe: „Ahogy mások fegyverkeznek”).⁴² A fenyegetettség, az állandó légitámadások veszélyének érzését keltik az ilyen és ezekhez hasonló kérdések: „a) Összesen hány harci repülőgépe van a szomszédos államoknak? b) Essen a francia határtól ... – km-re, a belga határtól ... – km-re (atlasz!) fekszik. Hány perc alatt teszi meg ezt a távolságot egy harci repülőgép 250 km/h sebességgel? Az 1:25000 léptékű térképen Essen belvárosa és a Kruppschénygár egy 10×6,5 cm-es négyszöget képez. Hány négyzetkilométert jelent ez a terület? Hány egyenként 1000 kg-os bomba lenne szükséges a terület elpusztításához, ha egy bomba 50 négyzetméteres körzetben minden épületet romba dönt? Hány egyenként tíz repülőből álló osztagot kell bevetni, ha egy repülő 2 db bombát tud szállítani?”⁴³

A megteremtett félelmet aztán más harci témájú példákkal igyekeznek átfordítani agresszióvá, harci készséggé. A példák direkt felhívást fogalmaznak meg arra vonatkozóan, hogy a diák működjön közre a HJ-ben vagy a Winterhilfswerkben. A rendszer szellemét nem osztó tanárok természetesen dolgozhattak más példákkal, de ez nem volt teljesen kockázatmentes, lehettek az osztályban besúgók, funkcionárius gyerekek, akik ezt jelenthették róluk.

A tankönyvszerzők a legembertelenebb példától és a legcinikusabb módszertől sem riadtak vissza. A példák sorrendje is alkalmas lehetett politikai üzenet továbbítására. Íme: „39. feladat: Egy kis lakás, építési költsége 5-7000 birodalmi márka. 1934-ben 284 000 lakás épült. Hány márkába került mindez? 40. feladat: Egy elmeógyógyintézet felépítése kb. 6 millió birodalmi márkába kerül. Hány családnak lehetne ebből a pénzből lakást építeni?”⁴⁴

A lényeg nyilván nem a matematikai probléma, hanem annak a következtetésnek a sugallata, hogy a lakáshiány éveiben ezer egészséges családnak kell az új lakásról lemondania. Az elmeógyógyintézetek megszüntetését megfogalmazó következtetést a tanuló maga vonhatta le, észrevétlenül válva így egyre amorálisabbá. Hasonló elven működik a következő feladatpár: „12. Miért kell megakadályozni örökletes betegségben szenvedő fogyatékosok szaporodását? a) A tapasztalatok szerint a fogyatékos családokban magasabb a gyerekek száma, mint az egészségesekben. Tegyük fel, hogy egy országban ugyanannyi egészséges (A) és fogyatékos (B) házaspár van, az A csoporthoz tartozó családokban átlagosan három, a B-hez tartozókban átlagosan öt gyerek születik. Az A-gyerekeknek ismét átlagosan három, a B-gyerekeknek átlagosan öt utóduk születne. Milyen viszony alakulna ki a két csoport között száz év (3 nemzedék) után, kétszáz év után? b) Egy szellemi fogyatékos éves állami költsége átlag 766 márka, egy süket vagy egy vak 615 márkába kerül, egy nyomorék ellátása 600 márka. Zárt intézetekben állami költségvetésből gondoznak: 167 000 szellemi fogyatékos, 8300 süketet és vakot, 20 600 nyomorékot. Hány millió márka kiadást jelent ez évente? Ebből az összegből, 60 márka átlagos havi bérral számolva, hány egészséges családot lehetne otthonhoz juttatni?”⁴⁵ Ez a két példa, akár az első, olyan kísérletek egyikének is értelmezhető, melyek feladata a német nép felkészítése az eutanáziának nevezett, minden keresztény és humanista felfogással szemben álló megsemmisítésre.

Más példák kissé reklámjellegűek, az új állam céljait propagálják. Gyakran képezik számítások tárgyát Hitler kedvencei, az autópályák (anyagszükségletek, hossz,

munkások száma stb.) vagy a szervezetek, a folyamatos akciók (pl. mennyi ruhát gyűjtött a Winterhilfswerk). A lényeg annak érzékeltetése, mi különbözteti meg az új államot a régítől. Bekerülnek a feladatokba egyes politikai mítoszok is, az egyik példa címe „A német parasztság újjáteremtése”, tárgya pedig a földszerzés a Havel torkolatánál. Találkozunk a gyereklétszám növelésének fontosságával, az egyik statisztika felett pedig ez a cím olvasható: „Városiasodás – Néphalál!” A példa részét képező, a városiasodást kárhóztató fejtegetésből természetesen kimaradt az az ellentmondás, hogy a tervezett iparosítás szükségszerűen megnöveli a városlakók arányát.

Korábban már utaltunk arra, hogy az antiszemitizmus jelen van a vizsgált tankönyvben. Az „Idegen test a népességben” címet viselő statisztika⁴⁶ a zsidók létszámát mutatja Németországban, a nagyvárosokban és Berlinben. Az adatokkal azonban manipulál, hiszen míg közli, hogy a németországi zsidók létszáma az 1871-es 383 ezerről 1933-ra 504 ezerre nőtt, addig azt elhallgatja, hogy Németország lakossága 82%-kal, ezen belül a zsidók száma csak 32%-kal lett magasabb, összességében tehát a zsidók aránya az összlakossághoz képest 1,05%-ról 0,76%-ra csökkent. A pusztá lélekszámok azonban a növekedést, az ebből fakadó félelmet sugallják. Hasonlóan manipulatív a statisztikának az az egyébként tényszerű állítása, hogy egyre több zsidó költözik a nagyvárosokba, mivel nem említik meg, hogy az ipari fejlődés következtében ez az általános tendencia.

Összegzésül kijelenthetjük, hogy a könyv (és jó néhány társa) kimondottan politikai indoktrinációval jellemezhető. A kiskorú diákokat igyekszik morálisan elbizonytalanítani (zsidók, fogyatékosok), a háborús felkészülés jegyében egyfajta barátellenség viszonyt tükröz, az igazságtalan versailles-i szerződésre utalással ébren tartja a revansvágyat, mindemellett népszerűsíti az új állam teljesítményeit.

Biológia

Utaltunk már arra, hogy a korábbi oktatási szempontokhoz képest elhanyagolt természettudományok között kivételt jelent a világnézeti tárgyként definiálható biológia. Az alsó évfolyamok anyaga – az állatok és a növények világa – ugyan kevés lehetőséget ad a világnézeti szempontok érvényesítésére, de helyenként itt is találkozunk politikai jelszavakra rimelő kijelentésekkel: „A növény teszi lehetővé az ember és az állat számára a létezést. A növényeknek földre van szükségük a növekedésükhöz. Csak akkor marad életben egy nép, ha rendelkezik egy darab földdel, ahol a táplálkozásához szükséges növényeket megtermesztheti.”⁴⁷ Ez nem más, mint az élettelélmélet. Támogatást kap a hazai mezőgazdaság, a gazdasági önellátás politikája is. „Egyél német gyümölcsöt!”⁴⁸ „Mivel a vincellér munkája fáradságos, kerülöd a külföldi borokat, csak német bort igyál!”⁴⁹ Az idézeteknek eddig is forrásul szolgáló J. Graf könyve nemcsak a szellemi, hanem a testi neveléssel is foglalkozik: „Ne kerülöd a fizikai munkát! Erősíti a tested, és egyúttal néped szolgálod.”⁵⁰ A Blut-und-Boden-Kulthoz kapcsolódik az őshonos és betelepített növények hangsúlyos megkülönböztetése és rangsorolása. A fenyő a „német erő szimbóluma”⁵¹, míg „a mogyoró, a nemes gesztenye, az eper, a szőlő idegenek a német talajon”.⁵² A növények és az állatok világában a legjobb fajták kiválasztására és további gondozására kell törekedni, a többi sorsa a megsemmisítés.

J. Graf sorozatának „Az ember és az élet törvényei” alcímet viselő és egy Rosenbergtől származó mottóval kezdődő harmadik kötete az előzőekben fellelhető, kissé talán keresett példáknál sokkal egyértelműbben bizonyítja a szerző politikai elkötelezettségét. Leszögezi a kiválasztódásnak a fajok fennmaradása szempontjából döntő jelentőségét,⁵³ leértékeli az idegen fajokat és népeket, esetleges erőnyeiket germán-árja befolyásra vezeti vissza. A különbséget egy nagyon vénnek tetsző hottentotta nő fényképével és zsidó férfiakról és nőkről készült, rossz benyomást keltő fotókkal igyekszik felerősíteni, mindeközben a szövegben azt a látszatot kelti, mintha Herder nézeteit ismertetné. Az északi faj és kultúra felsőbbrendűségéből vezeti le a nemzetiszocialista uralmi igények jogosságát. A részekre osztott világban a testi-lelki-szellemi előnyökkel rendelkező germánok uralkodnak, a dekadens, elhasznált fajok csak szolgai munkára alkalmasak, míg a hazátlan, jellem nélküli, nomád zsidóknak nincs joguk az élethez. Ebben a gondolatmenetben a németek és zsidók közötti vérségi kapcsolat bűn a vér tisztaságának törvénye ellen; a diákok számára ez a már rég létező faji törvények „tudományos” indoklása.⁵⁴ A hivatalos ideológia alátámasztására Graf is a már más tankönyvekből ismert módszert választja, számos filozófust, költőt, politikust és katonát idéz kijelentéseinek megerősítésére (így alakítva át a biológia-tankönyvet sovíniszta és rasszista tirádák gyűjteményévé).

A másik biológiai-politikai szempontból kulcsfontosságú kérdés a népesség-növekedés – a nemzet hanyatlásának fő okát egyébként Graf is a városiasodásban látja –, ezért külön felhívja a figyelmet a születendő gyermekek jelentőségére: „...a nemzet sorsa nemcsak a csatatereken dől el, hanem a születésszámokon is múlik, mert a legjobb fegyverek sem érnek semmit, ha nincs elegendő kéz a forgatásukra”.⁵⁵

A tankönyvek sorában végül egy szokványostól eltérőt, kimondottan a paraszti-fiatalok számára készültet említünk meg (V. Döring–F. W. Schneider: Landarbeit und Bauertum. Lehrbuch für die Ländlichen Berufsschulen).⁵⁶ Az iskola és a számára készült tankönyv célja a leendő parasztság képzése. Az első rész szakmai ismereteket közöl, a második rész feladata a politikai nevelés. A második rész alcímei is árulkodóak: „A német parasztság”, „Parasztság és haza”, „A Harmadik Birodalom”, „A nép megmentése”, „A parasztság megmentése”. Egyes fejezetei a nemzetiszocialista mozgalom és Hitler életútjának bemutatásával foglalkoznak, kitérnek a zsidók elítélésére, a szorgalmas, áldozatkész, takarékos stb. fiatalokat azzal biztatják, hogy egyszer önálló parasztok lehetnek, említés nélkül hagyva azt a tényt, hogy a valóságban az önálló gazdaságok nagyon nehezen működnek. Feladatukat három pontban foglalják össze a szerzők: 1) az élelmiszer-ellátás biztosítása, 2) sok gyerek felnevelése, 3) készen állni a háborúra. A szállóigévé vált orwelli „Big brother is watching you” figyelmeztetést juttatja eszünkbe a második rész bevezető szövegének lezárása: „A Führer néz benneteket. Mindig erre gondoljatok!”⁵⁷

A tankönyvek e rövid áttekintéséből is kiderül, hogy a harmincas évek német iskolájában a pedagógiával szemben egyértelmű a politika dominanciája. Ebben a szellemben a nemzetiszocialista világnézet nem tárgy, hanem alapja a tanításnak, olyan alap, mely új látásmódot, válogatási elvet követel. A szakma mellőzésével, a párt vitathatatlan határozata alapján változtatják sok esetben a hagyományos tananyagot, hozzájárulva ezzel a tanulmányi teljesítményben és az ismeretszerzésben bekövetkező jelentős hanyatláshoz. Az oktató-nevelő folyamatnak természetesen csak egyik szereplője a tankönyv, a tanítók és a tanárok sok esetben korrigálhatják a tan-

könyv hibáit. Ezzel együtt a tankönyvek változásait jellemzőnek tekintjük a folyamat egészére, egyformán értve ezalatt a politikai szempontok előtérbe kerülését és a szakmai hanyatlást.

Jegyzetek

1. *A. Hitler: Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band.* München, 1933. 312.
2. *Kurt-Ingo Flessau: Schule der Diktatur.* München, Ehrenwirth, 1977. 11.
3. *F. Klappe: Nationalpolitische Erziehungsanstalten.* Leipzig, 1943. 3.
4. *Wirtschaft und Recht,* 1937, 666.
5. REM rendelet, 1935. június 18. In: *Reichsministerialblatt,* 1935. 295.
6. *Erziehung und Unterricht in der Volksschule.* Halle, Breslau, 1939. 6.
7. Uo. 27.
8. Teophil Wurm (1865–1953) württembergi püspök határozott és ügyes politizálással igyekszik gátat szabni a náci egyházpolitikai törekvéseinek. 1945 után ugyanilyen határozottsággal lép fel a nyugati hatalmakkal a németiség kollektív felelősségrevonásával szemben.
9. REM rendelet, 1937. július 12. In: *Reichsministerialblatt,* 1937. 346.
10. *Otto Greyer: Der Deutschunterricht als Weg zur nationalen Erziehung.* Leipzig, 1921.
11. *Hirts Deutsches Lesebuch.* Hrsg. v. J. Eilemann et al. Sechster Teil: Klasse 6, Breslau, 1940.
12. Uo. 187.
13. *EWIGES VOLK: Ein Lesebuch für höhere Schulen.* Hrsg. E. Sablotny–A. Schmutde. 7. Band, Leipzig, 1941.
14. Uo. 7–11.
15. Uo. 44.
16. Uo. 45.
17. Uo.
18. Uo. 51.
19. Uo. 61.
20. Uo. 261.
21. *EWIGES VOLK.* Band 8. – Hrsg. E. Sablotny–A. Schmutde, Leipzig, 1940.
22. A könyvben előforduló négy Klopstock-vers: „Heinrich der Vogler”, „Wir und sie”, „Mein Vaterland” és „Unsere Sprache”. Az első oldalon olvasható a mottóként is értelmezhető „Heinrich der Vogler” első sorai a következők: „Der Feind ist da, Der Schlacht beginnt/ Wohlauf zum Sieg herbei!/ Es führet uns der beste Mann/ im ganzen Vaterland.”
23. Uo. 203.
24. Uo. 255.
25. Uo. 256.
26. Uo. 259.
27. Uo. 258.
28. Uo. 343.
29. Uo. 271.
30. Uo. 276.
31. Uo. 280.
32. Uo. 310.
33. Uo. 312.
34. *Hirts und Velhagen & Klasing: Englischunterrichtswerk,* Ausgabe. D Mittelschule Bd. 1–4, Bearbeitet von M. Happe, R. Salensky, M. Wenzel, A. Ohloff, A. Scheuermann.
35. *Nationalsozialistisches Bildungswesen,* 1940 (ismeretlen szerző) 172–175.
36. *E. Foch–K. Weber: Lehrbuch der Physik für Oberschulen und Gymnasien.* Frankfurt/M, 1943.
37. *K. Hahn–P. Henckel: Lehrbuch der Physik für höhere Schulen.* Bd. 1, Leipzig, Berlin, BG Teubner, 1939.
38. *O. Bewersdorf–H. Sturhann: Rechenbuch für Knaben- und Mädchen-Mittelschulen sowie für Anstalten mit verwandten Zielen.* Heft 1–4/5, Neubearbeitung. Leipzig, Berlin, 1936.
39. Uo. Heft 1. „a” oldal.
40. Uo. Heft 4–5. 103–126.

41. Uo. 103.
42. Uo. 106.
43. Uo. 107.
44. Uo. Heft 1, 67.
45. Uo. Heft 4-5, 111-112.
46. Uo. 108.
47. *J. Graf*: Biologie für Oberschule und Gymnasium. Band 1, München, Berlin, 1939. 50.
48. Uo. 52.
49. Uo. 219.
50. Uo. 66.
51. Uo. 252.
52. Uo.
53. *J. Graf*: Biologie für höhere Schulen. Band 3, München, Berlin, 1943. 83.
54. Uo. 124.
55. Uo. 165.
56. *V. Döring-F. W. Schneider*: Landarbeit und Bauertum. Lehrbuch für die Ländlichen Berufsschulen. Langensalza, 1937.
57. Uo. 120.